

ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN TARİH İLMİNİ SİSTEMLEŞTİRMESİNE HİZMETLERİ

ANUŞ GÖKÇE

Zeki Velidi Togan, dünya çapında bir ilim ve fikir adamıdır. Türk Dünyasının siyasi, iktisadi sosyal ve ilmi yaşamda fen ve teknolojide gelişmesi için çaba harcayan ömrünü milletine adanmış bir ilim adamıdır. Yaşamının bir bölümünü **Türkistan'ın** bağımsızlığı için **Başkurtların** merkezi **Ufa'da** geçirmiştir. 1917 ihtilalinde Türk halklarının haklarını savunmak için Rus meclisinde görev almıştır. 1920'de bağımsızlığını ilan eden **Başkurtların ilk Cumhurbaşkanı** olmuş, **Rusya'nın** 1921'de **Türkistan'ı** işgal etmesi üzerine memleketinden ayrılarak Avrupa'ya geçmiş, 1925'te milli eğitim Bakanı **Hamdullah Suphi'nin** daveti üzerine Türkiye'ye gelmiştir. Çalışma sahasını sadece **Türkistan coğrafyası** için değil, bütün **Türk Tarihi** üzerine yöneltmiştir.

Türkiye'de tarih ilminin gelişmesi ve sistemleşmesi için Türk Tarihi Tetkik ve encümeninin başına getirilmiştir. Birinci Tarih kongresinde sunduğu tebliğden dolayı muarızlarının şiddetli hücumuna uğramıştır. O Türk tarihinin genel kaidelerini çizmiş, nasıl yazılması gerektiğini, tarihi olayları ve kaynakları değerlendiren nelere dikkat edilmesi gerektiğini belirlemiştir. Ancak

fikirlerini 1950'ye kadar uygulama imkânı bulamamıştır. 1931'de **Darülfünun'da Umumi Türk Tarihi** kürsüsünün başına getirilmiş ve ölümüne kadar başkanı olmuştur.

Tarih yazılımında tespit ettiği usuller batı kopyacılığı olarak suçlanmasına, sebep olmuş, basında muarızları daha da ileri gidilerek onu vatan hainliğiyle suçlamışlardır. Baskılara dayanamayan **Zeki Velidi**, 1933'te görevinden istifa ederek **Viyana'ya** gitmiş, doktorasını orada yapmıştır. **Reşit Galip'in** onu değil üniversite, ilk mekteplerin hocası bile yapılmaz sözüne karşı **Hüseyin Nihal Atsız**, hocası olmakla gurur duyduğunu belirten bir protesto telgrafi çekmiştir. Tabii ki bunun neticesinde **Atsız**, üniversitedeki görevinden kovulmuştur. (<https://www.hertaraf.com/koseyazisi-zeki-velidi-toga-in-af-mektubu>)488.pdf

Zeki Velidi, **Avrupa'da** gördüğü eğitimin tamamladığını, kendi ülkesinde kendi milletin diliyle eserler vermek, kendi halkına hizmet etmek arzusunu defalarca dile getirerek **Mustafa Kemal'e** haber göndermiş, affedilmesi için yalvarmıştır. 1933'te **Viyana'dan** iki mektup göndererek bu arzularını ifade etmiştir. Ancak **Mustafa Kemal'in** etrafını saran **Zeki Velidi'nin** muarızlarını dönmesine izin vermemişlerdir.

Ancak 1938'de **Atatürk'ün** vefatından sonra yurda dönebilen **Zeki Velidi II. Dünya Savaşı** esnasında Türkiye'nin izlediği politika gereğince **Türkçülük** davasından **Nihal Atsız'la** birlikte tutuklanmış, 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 1950'de affedilerek hapisten çıkmış ve tekrar üniversitedeki kürsüsünün başına geçmiş, 1970'te ölünceye kadar bu görevde kalmıştır. İlmi eserlerini bu tarihler arasında meydana getirmiştir.

Zeki Velidi'nin Tarihte Usul, Umumi Türk Tarihine Giriş, Bugünkü Türk İli

Türkistan, Hatıralar adlı eşsiz eserleri; dergilerde ve yabancı yayın organlarında yüzlerce makalesi vardır.

Zeki Velidi Togan, Türk milletinin tarihi yazılırken tarihi olayların etraflıca incelenmesini, tarihe yardımcı (antropoloji, filoloji, etnografya, paleografya, arkeoloji vs.) ilimlerin verilerinden faydalanmalarını, birinci elden kaynak dahi olsa diğer yazılan eserlerle birlikte tenkite tabi tutularak olayların doğruluğunu ispat etmeleri ve bir sonuca varmalarını, sentez yapmalarının şart olduğunu savunur.

Bir tarihçinin, *Türkiyat* ile uğraşanların genelde yabancı alimler tarafından yazıldığını, Türklerin komşu devletlerle münasebeti olduğu için ilişkide bulundukları kavimlerin de dillerini öğrenmeleri gerektiğini ifade eder.

Zeki Velidi, tarih tanımını yapmış, tarihi olayların ve şahsiyetlerin aydınlatılmasında takip edilecek usul ve metotları göstermiştir. Tarih yazıcılığında neden nasılcı tarzı benimsemiş, metotta ise kaynakların tasnif, tenkit ve tahlilini ve terkip metodunu benimsemiştir.

Tarihte Usul kitabında Zeki Velidi Togan tarihi şöyle tarif eder:

“Tarih, hadiselerin seyrinden, madde ve eşyanın geçmiş ve hali hazırdan bahseden her yazı ve her hikâye tarihtir. Böylece tabii hadiselerin tarihini, bir ilmin, maddelerden mesela altının, demirin, ipek kumaşın, buğdayın, tütünün, muhtelif ağaç çeşitlerinin, taşların tarihini yazabiliyoruz. Fakat bizim için tarih insaniyetin veya milletlerin tarihidir. Bu itibarla tarih, sosyal yapının bir azası olmak itibarıyla insanlığın fiil ve fikirlerinin gelişmesini takip eden bilgidir. Tarih, insanlığın toplumsal ve siyasi bünyeler teşkil ederek ilerleme ve gelişmesi eylemlerinde fertler ve cemiyetler tarafından işlenen fiil ve ortaya atılan fikirleri; bunların neticesi olarak ortaya çıkmış olan olayları inceler.

Tarih yazılış tarzlarına göre dörde ayrılır:

1) Rivayetçi veya nakilci tarih,

2) Öğretici yahut şen’i tarih,

3) Neden nasılcı yahut tekevvüni tarih

4) İçtimaî tarih. (Toplumların veya milletlerin tarihi)

Rivayetçi tarih, vakaları felsefi veya diğer bir bakımdan tetkikle ve sistemleştirmekle uğraşmayan, doğrudan doğruya rivayet ve hikâye eden tarih yazılışıdır. **Heredot, Taberi ve İbnül Esir’in** tarihleri bu türdendir.

Öğretici tarih: Felsefi esasta yazılan tarih ise tarihi olayları öğrenerek onlardan faydalı bir ders çıkarmak için yazılan tarihtir. Bu usulde tarih yazarlar tarihte kişilerin hayatlarına fazlaca önem verirler ve ayrıntılı yazarlar. Onların bariz karakterlerinden ekseriyetle boyalı tablolar çıkararak bahsederler ve bununla seciye ve ahlak terbiyesine hizmet etmek isterler. **Tukidides, Polybios, Tacitus, Makyavel, Karleyle** gibi tarihçiler eserlerini bu tarzda yazmışlardır.

Neden nasılcı tarih: Hadiseler karşı her zaman neden, nasıl böyle oldu sorularını soran araştırmacı, kritik ve Arapça karşılığı tekevvün (olayların meydan geliş sebeplerini araştıran) tarih yazıcılığı ise insan hayatındaki gelişme safhalarını ve bilhassa onları doğuran sebepleri araştırarak vasıflandırır, nitelendirir.

İçtimaî Tarih: Tarihi hadiselerin arkasında gizlenmiş olan tarihi kanunları ortaya çıkarmak yönüne ağırlık verir. Bu usul öğretici usulün şahsi ve hissi cihetlerini kenarda bırakan başka bir şeklinden ibarettir.

Bu dört tarz yazım tarzından rivayetçi ve öğretici tarihin modası geçmiş değildir. Hala bu türde eser veren müverrihler mevcuttur. İnsanların mukadderatını o eski usul müntesiplerinin tatbik ettikleri tarzda anlatmak ihtiyacı hâlâ baki olduğu gibi bu mukadderatın takdire şayan noktalarını olduğu gibi hikâye ettirerek bundan estetik terbiye almak isteyen insanlar da vardır. Keza insanlık tarihinde ayrı hadiseleri büyüterek ve övünme şeklinde tasvir ederek hatıralarda kalmasını kolaylaştırmayı isteyenler de az değildir.” (**Togan, Zeki Velidi, Prof. Dr., Tarihte Usul, s.2 vd., Enderun Kitapevi, 3. Baskı, İstanbul 1981.**)

Zeki Velidi, bir tarihçinin tarihi olayları, şahsiyetleri, milletlerin tarihini araştırırken onların nasıl bir yol takip etmeleri gerektiğini apaçık göstermektedir.

“Bugün tarihçi, tarihi bir şahsa ait tetkikatta bulunurken onun dost ve düşmanları, varsa kendisi tarafından yazılan yazıları, muhtelif cephelerden yazılan yazıları tetkik etmek zorundadır. **Sümerler, Asurlular, Eski Mısırlılar, Babilliler** vs. hakkında bir asır evvelki bilgiler yok denecek kadar azdı. Zamanımızda bu milletlerin komşu devletlerle kurduğu ilişkiler, yazdıkları tabletler ve anlaşmalar okunmuş, kendi devletleri için de medeniyet eserleri bırakmışlardır. Bütün bunlara ait tetkikler modern milletlerin dillerinde yazılmıştır. Bütün bu araştırmaları okumak için asrımızın ülkelerinin dillerini de bilmek durumundadır.

Mesela **Sultan Abdülaziz** devrini öğrenmek için evvela o dönemki vakanüvislerin kayıtlarını, gazeteleri ve matbuatı takip etmeliyiz. Sonra devrinin icraat ve ıslahatları hakkında ve kendinin *Avrupa* seyahati dolayısıyla *Avrupa*’da neler yazılmışsa onları öğrenmeliyiz. Hükümdarların şahsi hayatlarına ve o zamanki şehir hayatlarına gelince, bu Sultan zamanından elbiseler, silahlar, saraylar ve evler, arabalar, yemek takımları, yataklar, resimler, tablolar, ecnebilerin çıkardıkları resimler ve yazdıkları tavsifler kalmıştır, o zamanında tutulan hatıralar, yaşayan insanların anlattıklarını dinlemeliyiz.

Bütün bunları karşılaştırır ve tahlil ederiz; ancak bu şartlar altında **Abdülaziz** devri tarihini yahut o devre ait bir hadiseyi aydınlatmak imkanına ereriz. Tarihin herhangi bir devrini ve dünyanın herhangi bir noktasında yaşayan bir milletin tarihini tetkik ederken Paleografi (eski yazıların okunuşunu), arkeolojik buluntularını; maddi eserler, binalar ve harabelerin tetkiki; lisanîyat gibi ilimlerin yardımıyla bütün maddeleri incelemek; muhtelif milletler arasında geçmişte vaki olmuş dil ve edebiyat tesirlerini tetkik eylemek mecburiyetindeyiz.

Zamanımızda tarihi hadiselerin tespiti işinde ise fotoğraflar, vesikalarının faksimilelerini, kopyalarını almak gibi

gelişmelerden geniş mikyasta faydalanılmaktadır. Bundan dolayı kültür merkezlerinde yalnız evrak değil, ses yani plak arşivleri meydana getirilmiştir. Fakat bu bütün vesikalardan ve ham maddelerden istifade edebilmek için tarih usulünü ve lisanları bilmek başlıca şartlardandır. Tarihin hangi sahasında çalışırsa çalışsın bu mevzu onun ilim sahasına akseden yönlerini öğrenerek tetkik etmek için *tarihçinin ana dilinden ve alakalı konuların yazıldığı eserlerin dilinden başka üç Avrupa dilini; İngilizce, Fransızca ve Almancayı bilmesi zaruridir.* Çünkü her beşer tarihinin tetkik edilecek bütün sahaları bu üç dilde yazılmıştır.” (Tarihte usul, s.5 vd.)

Görülüyor ki **Zeki Velidi** bir tarihi olayı veya şahsı ele alırken olayların derinine iniyor ve en ince teferruatına kadar inceliyor, hadisenin neden nasılına, sebep ve neticelere ehemmiyet veriyor.

Zeki Velidi tarih yazımında neden-nasıl tarih yazımını benimser ve bu hususta **Bernheim’in** tarih tanımı hakkındaki görüşlerine açıklama getirir.

Bernheim’e göre tarih ilmi; insanların zaman ve mekân çevresinde meydana getirdikleri gelişmeleri; bunların maşeri (içtimai) bir vücudun fertleri, toplulukları sıfatıyla fiillerinde, bu toplumsal hayatta mevzubahis ayrı konulardaki rol ve ehemmiyetlerini temin ve tespit edilen psiko-fizik amillerin, teşkil ettikleri illî bağılıklar çerçevesinde tecelli eylemeleri itibarıyla tetkik ve tasvir eder.

Evvela tetkik olunacak şey hep hadiselerdir. İnsanın maşeri bir vücut yahut içtimai bir bünye derken; insanların meydana getirdiği her çeşit zümreyi ifade eder. Devlet, aşiret, kabile, oymak, oba, aile vs. kastedilir. Bu faaliyete şuurlu fertlerin bütün faaliyetleri dâhil edilir.

Zaman ve mekân dâhilinde husule getirdikleri tekâmül hadiselerin tetkikinde bunun yalnız zamana bağlı sıralanmasının kâfi gelmeyeceğini aynı zamanda hadiselerin cereyan ettiği mekanların da bir kül olarak ikisi birlikte ele alınması. Tekâmül, bir şeyin kelimenin bilinen manasıyla terakki ve inkişaf etmesini

değil, hadiselerin birinin diğerine tesirini, birinin diğerini doğurarak husule getirmesi keyfiyetini ifade ediyoruz. Biz tarihte mevzubahis olan hadiselerin üzerinde müessir olan amillerin ehemmiyetini, amillerin her vakit sahip oldukları hakiki kıymetleri itibarıyla takdir etmiyoruz.

İçtimai hayattaki ayrı halleri söz konusu olunca; yani bir mevzuyu tetkik ederken bu amillerin o haller üzerindeki rol ve ehemmiyetlerini, yani söz konusu hadiselerin cereyanında yahut neticelerinde müessir olmalarını ya da etki altında kalmalarını ifade ediyoruz. İlli bağılıklardan kasıt, sebep-sonuç ilişkisi; Bir olayın, eylemin meydana gelmesinde sebepleri ile sebeplenmiş (müsebbebiyet) arasındaki münasebettir. İnsanların fiilleri, diğer tabiat hadiseleri gibi fiziki cihetten düşünülemez. İnsanların asıl kendi iradelerin, fikirlerinin ve ruhi haletlerin tekâmül faaliyetlerindeki rolü de aynı derecede mühimdir.

Mesela tarihte milletlerin fütuhat ve muhaceretleri; meralar arayan bir hayvan sürüsü gibi yiyecek aramak neticesi; yahut sadece tabii hadiselerin; iklim değişmesi, kuraklık, açlık, zelzele nehirlerin mecralarının yön değiştirmesi gibi tabii amillerin neticesinde olursa da bu gibi hadiselerde aynı zamanda ruhi ve manevi amiller, ihtiraslar, cihangirlik emelleri, ecdattan kalan göç ve istila ananeleri, dini hassasiyet, temayüller, egemenlik sahalarını genişletmek, siyasi çekişmeler etkili olur.

Timur devletinin zuhurunda doğuda Kağanlığın Çin'den çekilmesi, Batıda İlhanlı Devleti'nin çöküşü müessir olmuştur. Mesela 16 asırdan başlayarak Orta Asya'da küçük hanlıkların kurulması ticaretin sükutu ve mahalli ziraat hayatının gelişmesi etkili olmuştur. Ancak ticaretin sükutu, ancak mahalli ticaret ve ziraatın gelişmesi; *Hint ve Amerika* deniz yollarının bulunması neticesinde olmuştur. (*Tarihte Usul, s. 8 vd.*)

Zeki Velidi'ye göre metot, herhangi bir ilmin konu edindiği maddelere ulaşmak için takip edilen yol demektir. Tarih metodu, ilim ve fikir hayatındaki, insanların bakış açısının da gelişmesine, derinlik kazanmasında bir ölçü

olarak kabul edilmiştir. Tarih metodunun tatbiki, insanlığın ve ayrı milletlerin fikri gelişmelerinde kazandığı önem itibarıyla mikroskop, teleskop ve röntgenin tatbikiyle kıyas kabul edilemeyecek derece büyük olmuştur.

Neden nasılcı tarih usulü yerleştikten sonra insanlardaki tetkik merakı insanlık tarihinin bütün safhalarına yayılmıştır. İnsan kendi tarihini artık eskiden olduğu gibi tarihçilerin yazdığı kroniklerden öğrenmekle yetinmeyip, bilakis kaynaklık edecek her şeyi bir araya toplamak ve tarihi o esastan öğrenerek etrafıca öğrenmek yoluna girmişler; böylece bir kaynak bilgisi ortaya çıkmıştır. Metot, tahlil ve terkip (sentez) olarak ikiye ayrılır; tarihi eserlerin tasnifine kadar görülen bütün hazırlık devresi tahlil, bundan sonra görülen tasnif ise (terkip) sentezdir.

Neden-nasılcı usule göre çalışanlar, bu çeşit kaynakların bir tarihi hadiseyi aydınlatmak işindeki önemlerinin farklı olduğunu idrak ederlerken, bu kıymetleri tayin eylemenin yollarını bulmuşlardır. Eskiden tarih araştırmacıları ellerinde ne gibi kaynak ve malumat varsa onula yetinirlerdi. Zamanımızda ise tarihi bir meseleye ait bir ilmi eser veya makale yazmak için konusu hakkında ne kadar kaynak varsa bütün kaynakları görmek, onların kıymet itibarıyla yekdiğerine oranını tayin etmek, hadiselerine ait haberleri kaynaklarının kaynaklarından öğrenmek birinci şart sayılıyor.

Zamanımızın âlimleri yazılı kaynaklardan istifade ederken eskiden olduğu gibi ele geçen herhangi bir yazma nüshayı esas kabul etmekle yetinmezler. Her yazma kaynağın muhtelif nüshalarını karşılaştırarak doğrusunu, yani müellif eserinin nüshasında nasıl yazmış olduğunu kesin tespit etmek için elde ne kadar malzeme varsa onu kullanır. Eski tarihçilerin eser yazarken isnat ettikleri rivayetlere ait vesikalar arşivlerde yahut kullandıkları diğer kaynakların yazmaları kütüphanelerde mevcut ise, o tarihçilerin nakillerini bu asıl nüshalarla karşılaştırarak nakillerini doğru olup olmadığına, müellif asıl kaynaktaki bir malumatı naklederken onu değiştirip değiştirmediğine, değiştirmiş veya tahrif etmişse bu tahrifin şeklini tespit ederler.

Böylece tenkitçi tarih yavaş yavaş ortaya çıkmış olur. (*Tarihte Usul*, s.28 vd.)

Zeki Velidi'nin Türk tarihi açısından en önemli bir eseri de *Umumi Türk Tarihine Giriştir*. **Zeki Velidi** burada tarihi çağlara ayırmış ve her bir devir için gerekli kaynakları yerli ve yabancı yazılmış eserleri tavsiye etmiştir.

Zeki Velidi, Anayurt dediğimiz Orta Asya'da geçen hayatımızda bu yurt haricindeki cereyan eden olayları ayrı incelemek gerektiğini ifade ederek, Umumi Türk Tarihini iki devreye ayırır. Önce *Tarih Öncesi ve Tarihi çağlar* olarak ikiye ayırır. Tarihi Çağı da;

1)İslamiyet'ten önce; yani Ön Asya medeniyetine girmeden önceki çağ

2)İslam devrinin 16. asra kadar inkişaf devri

3) 16. asırdan zamanımıza kadar uzanan inhitat devri olmak üzere üç bölümde inceler.

İslamiyet öncesi Türk tarihi öğrenirken okutulacak kaynakları da zikreder. Verdiği birçok yabancı kaynakların yanında kendisine ait olan ve Türk kavimlerinin eski tarihine ait mütalalarını ihtiva eden 1928 yılında Darülfünun'da taş baskısı "*Türk tarihi Dersleri*" adlı eserini de kaynak gösterir. Yine Milattan önce *Grek, İran ve Türk* kavimlerinin mücadelelerine dair yerli ve yabancı birçok yayın sıralar. **De Guines'in Hun Tarihinin Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yapılan tercümesini, Nihal Atsız'ın "Türk tarihi**

Üzerine Toplamalar" ve **Mehmet Şemsettin'in** 5 ciltlik "*Mufasssal Türk Tarihi*" adlı eserleri tavsiye eder.

İslami Devirler için Barthold'un, Fuat Köprülü'nün eserlerini, Selçuklular için **Mükremin Halil Yinanç'ın** *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, **Barthold'un** *İslam Medeniyeti Tarihi*, kendisine ait *Moğollar Zamanında Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, Beylikler ve Osmanlılar için İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın* eserlerini zikreder. (**Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.2 vd. Enderun Yay. 3. Baskı, İstanbul 1981)

Sonuç

Zeki Velidi Togan, Türk milletinin yetiştirdiği en büyük tarihçilerden ve devlet adamlarındandır. Onun tarih konusundaki tezleri ilmi araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Türkiye'de tarih ilminin sistemleşmesine ve araştırmacıların olayları incelemesine derin bir perspektif getirmiştir.

Zeki Velidi, birbirinden kıymetli eserler vermiş, anılarını kitaplaştırarak Türk milletinin ve Türkistan davasının bayraktarlığını yapmıştır.

Bugün Türkistan'da bağımsız Türk cumhuriyetleri ortaya çıkmışsa onun düşüncelerini benimseyen, onun gibi düşünen aydınların çalışmaları ve yetiştirdikleri öğrencilerin faaliyetleri inkâr edilemez.

Vefatının 55. Yılında Zeki Velidi Togan'ı rahmet ve minnetle anıyorum. Mekânı cennet olsun